

Rak, Michal

Možnosti archeologického poznání novodobých polních fortifikací na příkladu lokality z 30. let 20. století

Archaeologia historica. 2011, vol. 36, iss. 1, pp. 279-288

ISSN 0231-5823 (print); ISSN 2336-4386 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/128197>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Možnosti archeologického poznání novodobých polních fortifikací na příkladu lokality z 30. let 20. století

MICHAL RAK

Abstrakt: Článek přináší předběžnou publikaci výzkumu linie polních fortifikací z podzimu 1938 v okolí městečka Úterý (okr. Plzeň-sever). Přibližuje průběh výzkumu, kladené otázky a první interpretace získaných informací. Archeologie je v tomto případě jedinou vědou, která může přinést nové informace o této lokalitě, protože písemné prameny se buď nedochovaly, nebo nejsou známy a ty dostupné nepřinášejí detailní informace o umístění linie v terénu, její výstavbě a složení.

Klíčová slova: Západní Čechy – polní fortifikace – 20. století – vojenství – povrchový průzkum – odkryv.

Possibilities of Archaeological Research into Modern-Age Field Fortifications on an Example of a 1930's Location

Abstract: This article takes the form of a preliminary publication of the outcome of research into a line of field fortifications that took place in autumn 1938 in the surroundings of the town of Úterý (Plzeň-north district). It relates the research procedure, positive findings and early interpretations of the information acquired. Archaeology remains the only science that can provide new information about the location, as detailed written sources have not survived or are not known, and those that have been preserved do not contain detailed information about the position of the fortification line in the terrain, its construction and composition.

Key words: Western Bohemia – field fortification – 20th century – militaria – surface research – unearthing.

1. Úvod

Československé stálé předválečné opevnění je společně s událostmi roku 1938 v naší společnosti velkým tématem. Této problematice je věnováno mnoho vědeckých studií i populárně naučné literatury jak od profesionálních badatelů, tak od amatérských zájemců. Stále více pevnůstek se mění v soukromá muzea a je rekonstruováno do původní podoby z konce 30. let 20. století. Trochu v pozadí zájmu stojí polní fortifikace z této doby, které nejenže doplňovaly systém betonových bunkrů, ale v místech, kde nebyly tyto vystavěny, je zcela nahrazovaly. Právě při výzkumu těchto druhů objektů může archeologie přinést mnoho nových a důležitých informací.

2. Archeologický výzkum polních fortifikací 20. století

Ve světě je stále větší pozornost věnována výzkumu lokalit spojených s vojenstvím 20. století. Polní fortifikace pak patří k nejčastěji zkoumaným pozůstatkům těchto aktivit. Velký rozvoj prodělává výzkum bojišť první světové války, zejména zákopových systémů západní fronty na území Francie a Belgie. K největším akcím patří belgický „projekt A19“, záchranný výzkum na místě výstavby dálnice, která porušuje reliktů bojiště u Ypres ve Flandrech. Během několikaletého výzkumu byly odhaleny nejen reliktů zákopů, ale též hroby padlých vojáků. Význam těchto aktivit byl umocněn v listopadu 2003 vznikem Oddělení 1. světové války při Institutu pro archeologickou památkovou péči. Na tyto aktivity navázaly další skupiny zejména z Velké Británie, ale též Kanady či Austrálie (Association for World War Archaeology; Dewilde–Pype–de Meyer–Demeyere–Lammens–Degryse–Wyffels–Saunders 2004).

Ve Velké Británii je věnována pozornost též opevněním z druhé světové války. V letech 1995–2002 zde probíhal projekt mapující pozůstatky obranných postavení na východním pobřeží. V průběhu let na něj navázaly další projekty, většina podporovaná organizací English Heritage. V průběhu prací se podařilo objevit mnoho neznámých lokalit včetně dobře dochovaných linií polních opevnění skládajících se i z rozsáhlých protitankových příkopů (Foote 2003, 8–11). Podobné projekty pak proběhly i ve Španělsku (pozůstatky občanské války) či ve Finsku (Mannerheimova linie).

Naše území sice rozsáhlejší bojové operace obou světových válek minuly, rozsáhlé polní opevnění vznikalo ale i zde. Ať už se jednalo o objekty určené k výcviku, či soustavy opevnění připravované k obraně hranic republiky. První taková linie vznikla v druhé polovině 30. let 20. století, druhá zhruba o dvacet let později. Ačkoliv hlavním prostředkem obrany byly v těchto liniích železobetonové bunkry, polní opevnění tvořilo jejich důležitou součást.

Nicméně větší pozornost je nyní věnována v krajině dobře zřetelným bunkrům a polní opevnění stojí v pozadí zájmu. Zatímco o pevnostech vychází řada prací, zákopům a okopům je věnováno prostoru méně, většinou jen když tvořily součást zájmové linie stálého opevnění, jako je tomu například na Jindřichohradecku (Sviták 2007, 198–220).

3. Výzkum v okolí městečka Úterý

3.1 Povrchový průzkum

Zachovalá linie v okolí městečka Úterý (okr. Plzeň-sever) byla objevena vlastně náhodou. Byli jsme na ni upozorněni spoluautorem knihy „*Plzeňská čára*“ – *čs. opevnění z let 1935–1938 v západních Čechách* Josefem Frančíkem, ovšem stupeň zachovalosti překvapil i jeho. Bylo to výsledkem toho, že průzkumy prováděl v nevhodném ročním období, kdy byly objekty skryty pod bujnou vegetací. Celá linie je pak unikátní v tom, že není součástí stálého opevnění, ale nahrazuje ho v místě, kde nebylo na podzim roku 1938 ještě vybudováno.

Na jaře 2010 byl proveden povrchový průzkum na třech hlavních vyvýšeninách severně od městečka, které náleží do Tepelské vrchoviny. Jedná se o zalesněné svahy klesající poměrně strmě k pod nimi tekoucímu Úterskému potoku. Na všech těchto dominantách byly objeveny pozůstatky fortifikací, ze kterých měla armáda přehled o pohybech jak v samotném Úterý, tak na různých komunikacích v okolí. Další objekty byly rozmístěny jednotlivě v terénu a vykrývaly hluchá místa mezi hlavními postaveními. Zde umístění vojáci měli zabránit nepozorovanému průniku nepřítele do týlu vlastních sil, ohrožovat jeho pohyb a vydržet do příchodu posil. Další okopy byly vyhloubeny v údolí u brodů, mostů a lávek přes Úterský potok, jejich hlavním posláním bylo zpomalit postup protivníka. Během této první fáze výzkumu byla prozkoumána linie o délce asi 2 km a bylo objeveno přes 50 objektů spojitelných s aktivitami armády v roce 1938 (obr. 1; obr. 2).

3.2 Výzkum odkryvem

V létě 2010 následovala v rámci terénních výzkumů za účasti studentů z Plzně a anglického Sheffieldu druhá, destruktivní fáze výzkumu. Před výzkumem jsme si položili tyto hlavní otázky. Lze výzkumem zachytit stavební vývoj opevnění? Lze podle nalezených artefaktů získat nějaké informace o životě vojáků v ležení, případně zda budou některé z předmětů jasně spojitelné s rokem 1938 a zároveň vyloučí využití linie později? V prostoru navíc probíhala těžba dřeva a objekty tak byly těmito aktivitami ohroženy.

Původně jsme předpokládali, že budou odkryty vybrané objekty na všech třech ostrožnách i různě rozprostřené v terénu, ale vzhledem k velkým vzdálenostem mezi nimi a nemožnosti koordinovat práce bylo nakonec rozhodnuto, že výzkum bude proveden jen na vyvýšenině místně nazývané Huska II. Celé území bylo prozkoumáno pomocí detektorů kovů.

3.3 Huska II

Místem s největší koncentrací objektů je druhá vyvýšenina severně od Úterý. Jedná se o kamennou ostrožnu porostlou náletovými dřevinami a vysokou trávou, obklopenou vzrostlým jehličnatým, převážně smrkovým lesem. Podle leteckých fotografií z léta 1938 byl tento les na lokalitě již v době výstavby a porost byl využit k maskování stavěných okopů. Na ostrožně bylo identifikováno 16 objektů. Jedná se o okopy pro střelce z pušek, okopy pro kulomety, okop pro protitankový kanón a okopy pro obsluhu minometu. Tyto objekty byly rozpoznány během jarního povrchového průzkumu, zaměřeny přístrojem GPS a identifikovány podle příruček československé armády z 30. let 20. století.

Obr. 1. a 2. Okop pro kulomet a okop pro KPÚV, stav na jaře 2010. Bujná vegetace znesnadňovala nalezení objektů. Foto J. Karas.
Abb. 1. und 2. Schützengraben für ein Maschinengewehr und Schützengraben für eine Panzerabwehrkanone, Stand Frühjahr 2010. Das Finden der Objekte wurde durch die üppige Vegetation erschwert. Fotos J. Karas.

Všechny objekty na lokalitě byly zčištěny, což spočívalo v odstranění travního porostu. U vybraných objektů byl proveden řez, který většinou končil na skalnatém podloží, do kterého byla dna objektů vlámána. Vytěžený kámen byl pak používán na předprsňích okopů k ochraně vojáků. Okopy pro ležící střelce byly mělké s neznatelným dnem. Všechny zkoumané objekty byly ponechány napospas přírodním procesům a samovolně se zaplňovaly. Okopy pro střelce, poměrně málo rozměrné, tak byly v terénu méně patrné, než okopy pro těžké zbraně větších rozměrů (obr. 3; obr. 4).

K nejzajímavějšímu zjištění došlo u objektů 13 a 14. Tyto dva objekty byly původně identifikovány jako okopy pro kulomet. Oba byly velmi poničeny recentními zásahy, jeden byl používán jako úložiště kovového odpadu, druhý jako krmelec pro zvěř. Pozorování navíc ztěžoval hustý porost skládající se zejména z planě rostoucích maliníků, ostružiníků a vysokých travin. Během zčišťování a následného odkryvu se zjistilo, že se jedná o stavby mnohem větší. Jejich rozměry jsou 4 × 4 m a oba jsou zalámány do kamenného podloží, celková hloubka je cca 1,7 m. Objekt 14 má ve vchodu vlámány schody, je však dokončen jen asi ze tří čtvrtin. Z objektu 13 byla odkryta jen polovina, celý objekt je ale velmi poničen erozí a aktivitami zvířat, která si v jeho stěnách vyhloubila několik nor (obr. 5; obr. 6).

Na dně objektu 14 byly nalezeny jediné artefakty, které mohou být spojeny s aktivitou československé armády. U vchodu bylo nalezeno místo se spálenou slámou, v její blízkosti rozpadlá plochá baterie a pomocí detektoru kovů dvě nábojnice a jeden náboj, vše do pistole ráže 6,35 mm. Tyto dva objekty byly také jako jediné jednorázově zasypány. Pravděpodobně již krátce po jejich opuštění, protože se nachází na samém okraji v té době hospodářsky využívané půdy. Stratigrafická situace také svědčí o jednorázové akci (obr. 7).

Severozápadně od krytů se nachází soustava čtyř okopů, které patřily obsluze minometu. Podle armádní příručky vzniká postavení pro tuto zbraň ve třech fázích, kdy první tvoří vlastně jen okopy pro jednotlivé členy obsluhy, kteří se mezi nimi musí pohybovat bez ochrany, a v poslední se jedná o jeden objekt, který kryje pohyb všech vojáků. Dochované relikvy tak svědčí o první fázi výstavby (Ministerstvo národní obrany 1938, 112–116).

Na západní hraně ostrožny je umístěn okop pro těžký kulomet, který je zaměřen na Úterý a vedlejší obec Olešovice, zároveň pokrývá i hlavní cestu na Plzeň. Vedle tohoto okopu je objekt, který byl považován za okop pro ležícího střelce. Po odstranění porostu se ukázalo, že objekt byl původně vyměřen mnohem větší, rozměrově odpovídající právě okopu pro těžký kulomet. Práce nebyly pravděpodobně dokončeny a část mohla být druhotně použita pro ležícího střelce, který tak mohl bránit přístup na ostrožnu od městečka.

Nejlépe zachovalé objekty jsou umístěny na severní straně ostrožny. Jeden okop je určený pro těžký kulomet, druhý pro kanón proti útočné vozbě (dobová zkratka KPÚV, dnes protitankový kanón). Toto postavení se nachází na skalní, asi 4 m vysoké kolmé stěně a případný útočník se k nim může dostat jen obchvatem přes další postavení na jihu a západě ostrožny. Navíc postavení pro minomet je umístěno za těmito dvěma okopy a může je svou palbou také krýt (obr. 8; obr. 9).

Samo postavení je na jednom z nejvyšších bodů v krajině s nadmořskou výškou 580–590 m a pokrývá silnice z Teplé a Vidžína do Úterý. Nejvzdálenější body na nich jsou od postavení maximálně do 1000 m daleko, nejlépe viditelný úsek je ve vzdálenosti asi 700 m. Celý úsek je tak v účinném dostřelu zbraní, pro které byly stavěny – kanón proti útočné vozbě vz. 34 nebo vz. 37 ráže 3,7 cm a těžký kulomet pravděpodobně vz. 24 ráže 7,92 mm. Obě tyto zbraně dokázaly zničit tehdy běžně používaná vozidla německé armády včetně tanků. Celá oblast je zároveň v dostřelu minometu (Fidler–Sluka 2006, 325–326, 632–633).

4. Zhodnocení

Informace z výzkumu nás vede k domněnce, že linie nebyla v době podepsání Mnichovské dohody 30. září 1938 dokončena. Podle příručky *G-V-2: Opevňování* se opevnění budují v tzv. obdobích, které bývají dvě, někdy tři (obr. 10). Každé z období vyjadřuje vybudování prací při úpravě terénu na vyšší stupeň použitelnosti (Ministerstvo národní

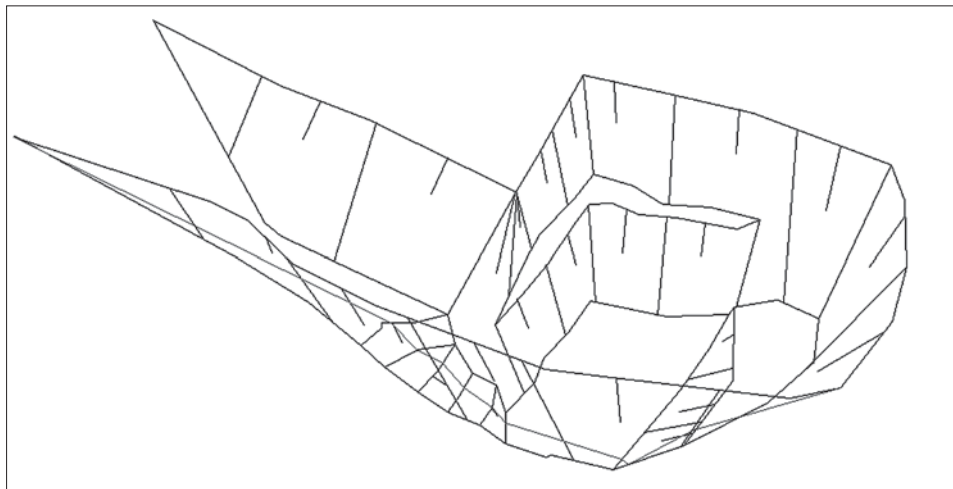
Obr. 3. a 4. Okop pro klečícího střelce z pušky před výzkumem a po odkryvu poloviny objektu, zajímavý je velký kámen použitý k ochraně střelce. Foto J. Karas.

Abb. 3. und 4. Schützengraben für einen knienden Gewehrscützen vor der Grabung und nachdem die Hälfte des Objektes freigelegt worden war, interessant ist der zum Schutz des Schützen verwendete große Stein. Fotos J. Karas.

Obr. 5. a 6. Na jaře 2010 byl objekt 14 pod vrstvou vegetace téměř neznatelný, po začistění bylo zjištěno, že se jedná o kryt se vstupem. Foto J. Karas.

Abb. 5. und 6. Im Frühjahr 2010 war Objekt 14 unter der Vegetationsschicht fast nicht zu erkennen, nach der Säuberung wurde festgestellt, dass es sich um einen Luftschutzunterstand mit Eingang handelt. Fotos J. Karas.

Obr. 7. 3D model objektu 14, zřetelné jsou schody u vstupu a nedokončená strana proti nim. Autor J. Čibera.

Abb. 7. 3D-Modell von Objekt 14, deutlich zu erkennen sind die Treppen am Eingang und die gegenüberliegende, nicht fertiggestellte Seite. Erstellt von J. Čibera.

obranu 1938, 48–49). Opevnění v okolí Úterý tak bylo teprve v prvním období budování, ovšem již zcela použitelné v boji. Z postupu stavebních prací je zřejmé, že jako první byly vybudovány malé okopy pro střelce z pušek. Ti tak v případě náhlého útoku mohli chránit přístup na „staveniště“. Následovalo budování okopů pro kulomety, poté pro dělo a minomet. Jako poslední byla budována nejsložitější součást opevnění – kryty. Jejich určení už asi nikdy nezjistíme, protože kryty stejných rozměrů jsou využívány k různým účelům, od ubytování vojáků, přes skladování zásob po různé pozorovatelné (Ministerstvo národní obrany 1938, 173–185).

5. Povrchový průzkum linie Úterý–Braníšov

Bylo též pokračováno v povrchovém průzkumu předpokládané trasy linie dále na sever. Soustředili jsme se zejména na zalesněný kopcovitý terén v okolí města Toužim, které je v armádních plánech vedeno jako opěrný bod a mělo být v případě vypuknutí konfliktu celé opevněno pomocí polních fortifikací. Leží totiž na významné komunikaci Karlovy Vary–Plzeň. Náš průzkum se soustředil zejména dvě nejvýznamnější polohy jižně od Toužimi – na Branišovský a Třebouňský vrch (813 a 824 m n. m.). Podle dokumentů měla být na prvním z vrchů umístěna pozorovatelná. Bohužel přístup na ně byl z důvodu lesních prací značně omezen. Před začátkem výzkumu se krajem prohnala vichřice a napáchala v lesích značné škody, které byly v době výzkumu odklizeny.

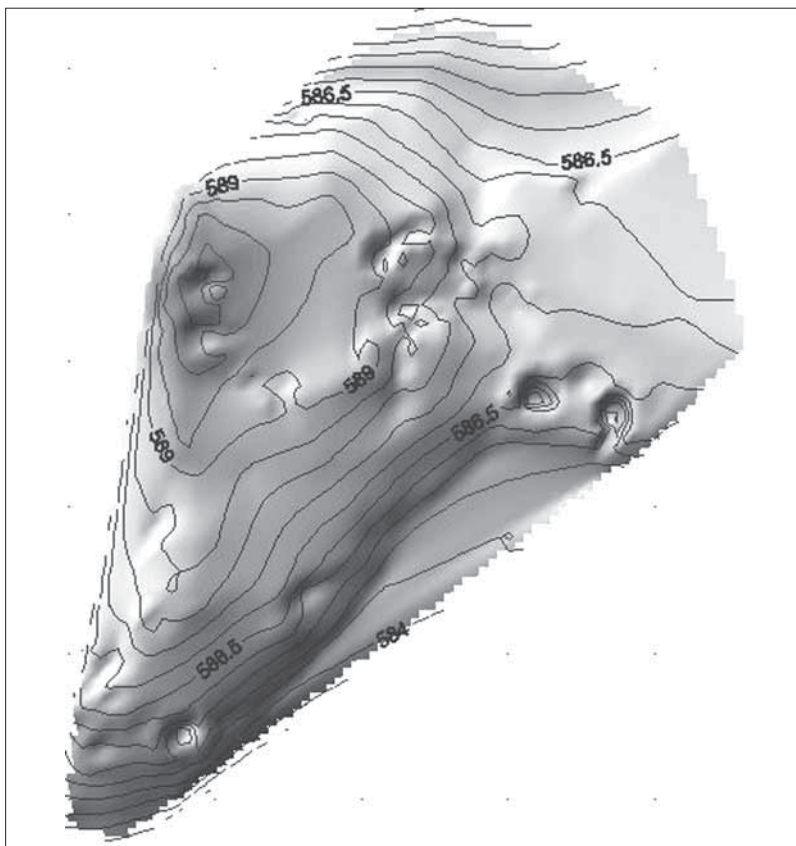
Po předchozí zkušenosti s obranou strategických bodů jsme provedli průzkum bezejmenného kopce jižně od Branišova. Kopec je ze západní strany obtékán Bezděkovským potokem, který lemují cesta Úterý – Vidzín. Ta se navíc na severním úpatí kopce rozpojuje ve směru na Teplou a Toužim. Na západní a severní straně kopce v úseku dlouhém zhruba 600 m bylo rozpoznáno dalších asi 50 okopů. Všechny byly zaznamenány přístrojem GPS a nafotografovány.

Podle sdělení pana Francíka však v okolí Toužimi probíhaly v 50. letech čilé aktivity Československé lidové armády, která zde připravovala obranu proti možnému útoku ze strany NATO a budovala vlastní, nové polní fortifikace. Je tak možné, že zde mohlo dojít k využití objektů vyhloubených před druhou světovou válkou a k jejich doplnění novými. Tento úsek tak musí být ještě dále podrobněji zkoumán, a to zejména za podpory písemných pramenů osvětlujících aktivity Československé lidové armády na Toužimsku.

Obr. 8. a 9. Okop pro kulomet a okop pro KPÚV po odkryvu. Opět je patrné použití kamenů z výstavby na předprsně okopů. Foto J. Karas.

Abb. 8. und 9: Schützengraben für ein Maschinengewehr und Schützengraben für eine Panzerabwehrkanone nach der Freilegung. Auch hier ist die Verwendung von Bruchsteinen für die Brustwehr der Gräben sichtbar. Fotos J. Karas.

Obr. 10. Celkový plán lokality Huska II. V západní části jsou dva kryty, nad nimi čtyři objekty obsluhy minometu. V západní části jsou okopy pro KPÚV a kulomet, jižně od nich okopy pro ležící střelce a další kulomet. Autor J. Čibera.

Abb. 10. Gesamtplan der Fundstelle Huska II. Im Westteil befinden sich zwei Luftschutzunterstände, oberhalb von ihnen vier Objekte für die Bedienung eines Minenwerfers. Im Westteil sind die Schützengräben für eine Panzerabwehrrakete und für ein Maschinengewehr, südlich von ihnen die Schützengräben für einen liegenden Schützen und ein weiteres Maschinengewehr. Erstellt von J. Čibera.

6. Závěr

Výzkum linie polního opevnění v okolí městečka Úterý prokázal, že archeologie může přinést k této problematice mnoho nových informací. Nejenže se podařilo rekonstruovat průběh linie na vybraném úseku, podařilo se také identifikovat typy okopů, a tím pádem i typy zbraní, s jejichž užitím se v případě vypuknutí bojů počítalo. Odkrytí dokázal zachytit stavební fáze, čímž bylo prokázáno, že linie v době podepsání mnichovského diktátu nebyla dokončena. Průzkum detektorem kovů s minimálním počtem nalezených militárií prokázal, že v armádě vládla disciplína a že vojáci si na svou výzbroj a výstroj dávali pozor.

Ovšem větší výskyt okopů pro těžké zbraně (KPÚV, minomet a větší počet okopů pro kulomet) vede k otázkám o výzbroji jednotek zde umístěných. Pěší pluk ve své výzbroji tyto typy nemá, a je tedy jasné, že byl posílen dalšími jednotkami. Otázkou také je, zda byly těžké zbraně přítomny na lokalitě během výstavby, či byly ve skladech, které se měly nacházet v okolních obcích. To vede k další otázce. Jaké dopravní prostředky a v jakém počtu měl pluk k dispozici a jak rychle dokázal zbraně, případně i vojáky, na postavení rozvézt. Na všechny tyto otázky může dát odpověď jen výzkum archivních pramenů.

Celá linie je unikátním příkladem polních fortifikací z 30. let 20. století, doplňuje fakta o mnohem známější linii stálého opevnění a její výzkum bude dále pokračovat.

Příspěvek vznikl s podporou Studentské grantové soutěže FF ZČU v Plzni SGS-2010-43 „Proměny sídleních a sociálních struktur jižních a západních Čech v čase dlouhého trvání“.

Prameny a literatura

- ASSOCIATION FOR WORLD WAR ARCHAEOLOGY – <http://www.a-w-a.be>, cit. 1. 2. 2011.
- DEWILDE, M.–PYPE, P.–DE MEYER, M.–DEMEYERE, F.–LAMMENS W.–DEGRYSE, J.–WYFFELS, F.–SAUNDERS, N. J., 2004: Belgium's new department of First World War archaeology, *Antiquity* 78, <http://www.antiquity.ac.uk/projgall/saunders301/>, cit. 1. 2. 2011.
- FIDLER, J.–SLUKA, V., 2006: Encyklopedie branné moci Republiky československé 1920–1938. Praha.
- FOOT, W., 2003: Defended areas of World War II, *Conservation bulletin* – Issue 44, 8–11.
- FRANČÍK, J. A KOL., 2006: Plzeňská čára – čs. opevnění z let 1935–1938 v západních Čechách. Pevnosti. Sv. 28. Dvůr Králové nad Labem.
- MINISTERSTVO NÁRODNÍ OBRANY, 1938: G-V-2: Opevňování. Práce běžné. Služební knihy branné moci. Praha.
- SVITÁK, M., 2007: Opevnění Jindřichohradecka z let 1936–1938. Příprava obrany Jindřichohradecka v roce 1938. Díl první. Jindřichův Hradec.

Zusammenfassung

Möglichkeiten der archäologischen Erforschung neuzeitlicher Feldbefestigungen am Beispiel einer Fundstelle aus den dreißiger Jahren des 20. Jahrhunderts

Die Archäologie widmet sich immer häufiger der Erforschung von Militärdenkmalern des 20. Jahrhunderts. In Westeuropa wurden sowohl die Überreste des 1. Weltkriegs – insbesondere seine Schützengrabensysteme – als auch die des 2. Weltkriegs erforscht. Auch in vorliegendem Fall sind Befestigungsanlagen eines der Hauptinteressenobjekte von Archäologen. Ein bedeutendes Militärdenkmal in Tschechien stellt eine Linie dauerhafter Befestigungsanlagen aus der Zeit vor dem 2. Weltkrieg dar. Diesem Thema wird sowohl von professionellen, als auch von Laienforschern ein großes Interesse entgegengebracht. Im Schatten ihres Interesses stehen dann Feldbefestigungen, die als Ergänzung zu den Bunkern genutzt wurden. Und gerade die Feldbefestigungslinie in der Umgebung der westböhmisches Kleinstadt Úterý (Neumarkt) war Forschungsgegenstand des Lehrstuhls für Archäologie an der Philologischen Fakultät der Westböhmisches Universität in Pilsen. An der Linie wurde zunächst eine Oberflächenuntersuchung durchgeführt, dann legte man ausgewählte Objekte auf einem Bergsporn frei, der lokal Huska II genannt wird. Dabei gelang es, Schützengräben für Gewehr- und Maschinengewehrscützen sowie einen Schützengraben für eine Panzerabwehrkanone und einen Minenwerfer zu identifizieren. Es wurden auch zwei Luftschutzunterstände entdeckt. Bei den Objekten konnten die Bauphasen unterschieden werden, die darauf hindeuten, dass man ihren Bau, als das Grenzland an Deutschland abgetreten wurde, eingestellt hat. Leider bestehen die mit der Armee verbundenen Funde lediglich aus 2 Patronenhülsen und aus einer Patrone vom Kaliber 6,35 mm.